

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/56482>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

Marcel Lubbers

OVER HET ‘NEE’ TEGEN DE EUROPESE GRONDWET

Een studie naar het belang van verschillende verklaringen¹

Een ruime meerderheid van de Nederlandse kiezers heeft zich twee jaar geleden tegen de ratificatie van de Europese grondwet uitgesproken. Wat waren de motieven van de tegenstemmers en waarin verschilden ze van de voorstemmers? Marcel Lubbers beantwoordt deze vragen door diverse hypothetische verklaringen van het stemgedrag te vergelijken en te toetsen. De tegenstemmers blijken vooral op twee punten van de voorstemmers te verschillen: ze ervaren in sterkere mate een bedreiging van de Nederlandse cultuur en ze koesteren een sterker wantrouwen tegen de Nederlandse en de Europese politiek. Dat verklaart tevens waarom lager opgeleiden veel vaker ‘nee’ stemden dan hoger opgeleiden.

Inleiding

Nederland heeft op 1 juni 2005 ‘nee’ gezegd tegen de Europese grondwet. Met 61,5 procent tegenstemmen was de verwerping van de grondwet krachtiger dan in Frankrijk. Voor deze uitslag van het referendum zijn vele verklaringen gegeven (Aarts en Van der Kolk 2005). Vaak gingen deze over de campagne (Lucardie 2005; De Vreese 2006), maar er waren ook inhoudelijke verklaringen. Zo zou men vooral een ander Europa willen, dat socialer en minder bureaucratisch is – een populaire verklaring bij de linkse politieke partijen om het ‘nee’ te duiden (GroenLinks online). Een andere verklaring had betrekking op de soevereiniteit en identiteit van Nederland: veel mensen zouden bang zijn dat in een groter wordende Unie Nederland van de kaart zou verdwijnen, zoals expliciet weergegeven op een campagneposter van de Socialistische Partij (sp online). Ten slotte zouden mensen de Europese Unie de rug toekeren vanwege het agenderen van een toekomstig EU-lidmaatschap van Turkije, een onderwerp waarmee vooral Wilders zich overeenkomstig de ‘nee’-tegen-Turkije-campagne sterk afficheerde (pvv online).

Deze verklaringen suggereren dat het stemmen in het referendum vooral kan worden verklaard door de meningen van de kiezers over specifieke aan het referendum gerelateerde onderwerpen, zoals eerder is gevonden in studies over de EU-referenda in Denemarken en Ierland (Svensson 2002; Garry, Marsh en Sinnott 2005). Daartegenover staat de zogenoemde 'second-order election' verklaring, die inhoudt dat waarderingen van de nationale politiek doorslaggevend zijn geweest voor de uitslag van het referendum.

De verschillende duidingen van de uitslag van het referendum kunnen in verband worden gebracht met drie meer algemene wetenschappelijke verklaringen voor houdingen tegenover de Europese integratie en het stemmen in referenda over de EU: de economische, de politieke en de identiteitsbenadering (Anderson en Reichert 1998; Gabel 1998; Ehin 2001; Christin en Trechsel 2002; Díez Medrano 2003; De Vreese en Boomgaarden 2005; Hooghe en Marks 2005; Luedtke 2005; McLaren 2006). In deze studie proberen we na te gaan in welke mate deze drie benaderingen het nee-stemmen in het referendum kunnen verklaren. Daartoe zullen we eerst een antwoord geven op de vraag welke verschillen in stemgedrag er bestaan tussen onderscheiden sociale groepen. Vervolgens laten we zien in welke mate factoren die volgens de drie benaderingen van belang zijn, hierin een rol hebben gespeeld. Daarnaast onderzoeken we in hoeverre de 'nee-stem' is bepaald door nationaal-politieke kwesties dan wel door aan Europa gerelateerde onderwerpen.

Theorie en hypothesen

Voor onze hypothesen volgen we eerder onderzoek naar euroscepticisme en referenda over de EU. Van de drie overkoepelende benaderingen die in dat onderzoek zijn gehanteerd, domineerden tot voor kort de economische en de politieke (Gabel 1998; Hooghe en Marks 2005). De economische benadering stelt dat de uitkomsten van een economische kosten-batenafweging cruciaal zijn voor iemands attitude tegenover de EU. De politieke benadering legt de nadruk op politieke interesse, kennis en vertrouwen. In de recentelijk meer benadrukte identiteitsbenadering, die we hieronder het eerst zullen bespreken, staat het belang dat men hecht aan de nationale staat en de nationale cultuur centraal (Duchesne en Frogner 1995; Deflem en Pampel 1996; De Master en Le Roy 2000; Christin en Trechsel 2002; Hooghe en Marks 2005; McLaren 2006). We volgen het eerdere onderzoek eveneens in het onderscheid dat we maken tussen de relatieve invloed van algemene houdingen en die van specifieke EU-evaluaties op het stemgedrag.

De identiteitsbenadering: 'Behoed de Nederlandse cultuur voor verdwijning'

De centrale hypothese die uit deze benadering wordt afgeleid is dat mensen die vrezen dat Nederlandse eigenaardigheden verloren gaan, of dat Nederland zelfs ophoudt te bestaan en als natie oplost in het grotere Europa, het meest tegen de Europese grondwet hebben gestemd. Meestal wordt een sterk gevoel van nationale identiteit gerelateerd aan euroscepticisme, zodat een positievere houding tegenover Nederland naar verwachting samengaat met een sterkere mate van euroscepticisme (McLaren 2002; 2006). Ook kan verwacht worden dat een ervaren dreiging van migranten samengaat met een neiging tot afwijzing van de Europese Unie (De Vreese en Boomgaarden 2005). Verder onderzoek liet zien dat er een opvallend sterke relatie bestaat tussen negatieve houdingen tegenover migranten en euroscepticisme (McLaren 2002; Christin en Trechsel 2002; Luedtke 2005; Hooghe en Marks 2005; Lubbers en Scheepers 2007). De Vreese en Boomgaarden (2005) hebben voorts aangetoond dat weerstand tegen immigranten een sterke invloed heeft op meningen over de uitbreiding van de EU. Alhoewel het meeste onderzoek wil doen geloven dat hier sprake is van daadwerkelijke causale beïnvloeding, lijkt het meer voor de hand te liggen dat houdingen tegenover migranten en tegenover de EU de uitkomst zijn van hetzelfde proces. Zoals Tajfel en Turner (1979) hebben gesteld, maken mensen een onderscheid tussen de 'in-group' en 'out-group' om een positieve sociale identiteit te bewerkstelligen. Indien deze positieve identiteit gebaseerd is op nationaliteit, kan zij zowel bedreigd worden door de komst van migranten als door verdergaande Europese integratie. Alhoewel een causale relatie tussen de onderscheiden attitudes wel mogelijk is – wanneer men zich bijvoorbeeld eerst bedreigd ziet door etnische minderheden, kan dit leiden tot een sterkere identificatie met de nationale 'in-group', wat dan gevolgd wordt door een afkerige houding tegenover Europa – zullen we de volgorde van deze reacties moeilijk kunnen bepalen. Daarom toetsen we alleen of de perceptie van een dreiging van etnische minderheden onafhankelijk van een ervaren dreiging uitgaande van de Europese integratie een rol heeft gespeeld bij het stemmen in het referendum.

We volgen McLaren (2006) in het onderscheid tussen een gepercipieerde bedreiging van de nationale cultuur en een gepercipieerde bedreiging van de nationale economie. Achterberg en Houtman (2006) pasten ditzelfde onderscheid toe op het stemmen op de SP versus GroenLinks. Bedreiging van de nationale cultuur raakt in sterkere mate de eigen identiteit dan de bedreiging van de nationale economie (McLaren 2006). Hoewel de percepties van beide vormen van bedreiging volgens eerder onderzoek sterk correleren (Sniderman, Hagendoorn en Prior 2004; Lubbers en Güveli 2007), is het toch belangrijk om aan dit onderscheid vast te houden, omdat er verschillende effecten van uitgaan. Zo had volgens genoemd onderzoek een ervaren cultu-

rele dreiging van etnische minderheden een sterker effect op de neiging tot stereotyperen en het stemmen op de LPF dan de ervaring van economische dreiging die van deze minderheden zou uitgaan. Tot een soortgelijke bevinding komt McLaren (2006) in haar studie betreffende euroscepticisme. Vanuit de identiteitsbenadering verwachten we dat de ervaring van een culturele dreiging van etnische minderheden, de ervaring van een culturele dreiging door het Europese integratieproces en een uitgesproken positieve houding tegenover Nederland bepalend zijn geweest voor het stemmen tegen de grondwet. Daarbij doet zich de vraag voor welke van deze verklaringsfactoren het belangrijkste is geweest.

Ook het kandidaat-lidmaatschap van Turkije is in verband met de identiteitsbenadering relevant, omdat dit in het 'nee-kamp' als een bedreiging voor de Europese 'Christelijke cultuur' werd afgeschilderd. We gaan na in hoeverre een negatieve waardering van het mogelijke lidmaatschap van Turkije de kans op een stem tegen de grondwet vergroot onder controle van de overige relevante variabelen. Ook bezien we of het de meer algemene houding tegenover moslims is die de kans op het 'nee-stemmen' vergrootte dan wel de specifieke houding tegenover het lidmaatschap van Turkije.

De economische benadering

Volgens Gabel (1998) kan euroscepticisme het beste worden verklaard uit economische motieven. Dit heeft hij met name onderzocht aan de hand van de vraag in hoeverre mensen het lidmaatschap van de Europese Unie goed of slecht vinden. Degenen die denken dat lidmaatschap weinig oplevert voor Nederland, zullen naar verwachting ook vaker tegen de Europese grondwet hebben gestemd. Volgens Anderson (1998) en De Vreese en Boomgaarden (2006) speelt de eigen economische toekomstverwachting hierin eveneens een rol. Mensen met negatievere toekomstverwachtingen kunnen het idee hebben dat niet alleen de Nederlandse politiek hier debet aan is, maar ook de Europese politiek. Daarom verwachten we dat negatieve toekomstverwachtingen de kans op een 'nee-stem' hebben vergroot.

Bij de beschrijving van de identiteitsbenadering wezen we er al op dat een ervaren dreiging van etnische minderheden ook in economische termen kan worden gedefinieerd. Volgens de theorie van etnische competitie (Gijsberts, Hagendoorn en Scheepers 2004) zou een sterker ervaren economische dreiging van minderheden leiden tot sterkere identificatie met de eigen groep – de nationale 'in-group' – met als gevolg dat men zich ook sterker afkeert van Europa. In dit onderzoek zullen we bezien of het ervaren van een economische dreiging van etnische minderheden samengaat met een stem tegen de Europese grondwet.

Een veel gehoord punt van kritiek in de campagnes was de geldverslindende Europese bureaucratie. Eerder al, bij de verkiezingen voor het Euro-

pees Parlement van 2004, wist 'klokkenluider' Van Buitenen met zijn nieuwe partij Europa Transparant vooral op dat punt een aanzienlijk deel van de Nederlandse kiezers (7,4 procent) naar zich toe te trekken. Opvallend is dat dit aspect nagenoeg niet is verdisconteerd in onderzoek naar euroscepticisme en het stemmen in referenda over EU-onderwerpen. Wij zullen hier nagaan in hoeverre kritiek op het apparaat in Brussel en Straatsburg van invloed is geweest op de afwijzing van de grondwet. De verwachting is dat hoe sterker men vindt dat de EU-geld verspilt, des te groter de kans is dat men tegen de grondwet heeft gestemd.

Vooraf linkse politieke partijen hebben het marktliberale beleid van de EU bekritiseerd. Economisch kwetsbare groepen zouden te weinig profiteren van de Europese eenwording of daar zelfs het slachtoffer van worden. Verdere integratie zou pas wenselijk zijn als de EU een sociaal gezicht zou krijgen (GroenLinks en SP online). Hierover waren de SP en GroenLinks het eens, maar beide partijen verschilden in hun standpunt over de consequenties die daaruit zouden moeten worden getrokken: de SP was tegen ratificatie van de Europese grondwet, GroenLinks was ervoor. We zullen daarom nagaan of dat voor de achterban van beide partijen ook gold, of dat kiezers ongeacht hun politieke partijvoorkeur vaker tegen de grondwet hebben gestemd naarmate ze sterker vinden dat de EU meer aandacht moet besteden aan sociale kwesties.

De politieke benadering

Een algemene propositie in het kader van de politieke benadering is dat mensen eurosceptischer zijn naarmate ze minder goed zijn geïnformeerd. Deze 'cognitieve mobilisatie' verklaring is afgeleid van het idee dat men moet begrijpen waar de EU over gaat om haar positief te kunnen waarderen. Deze gedachte is zeker relevant in verband met het referendum over de Europese grondwet, waarin burgers zich immers moesten uitspreken over een ingewikkelde tekst van liefst 341 pagina's (Wessel 2005). Eurosceptis is in eerder onderzoek ook vaak gerelateerd aan politieke onwetendheid en desinteresse. Bij informatiegebrek kunnen politieke partijen echter een uitkomst bieden. Hobolt (2006) en Garry e.a. (2005) hebben gevonden dat partij-identificatie er toe deed in de uitkomsten van de Deense referenda over het verdrag van Maastricht: kiezers waren geneigd het standpunt van de politieke partij van hun voorkeur te volgen. Hug en Sciarini (2000) stellen bovendien dat het van belang is of de partij deel uitmaakt van de regering. Op basis van hun onderzoek kan verwacht worden dat steun aan een regeringspartij sterker samengaat met een 'ja-stem' dan steun aan een oppositiepartij, ook als de laatste eveneens een 'ja-standpunt' inneemt.

Franklin, Marsh en McLaren (1994) en De Vreese en Boomgaarden (2006) wijzen ook op het belang van de houding ten aanzien van nationale politieke aangelegenheden. Volgens hen speelt het vertrouwen in de nationale poli-

tiek een rol, omdat de nationale politiek het referendum uitschrijft en de nationale regering onderhandelt over het verdrag. Hier komt het door Garry e.a. (2005) genoemde 'second-order election effect' naar voren: EU-referenda zouden niet zozeer een uitkomst zijn van specifieke standpunten ten aanzien van de EU, maar veeleer van opvattingen over nationale politiek en politici. Onderzoek van bijvoorbeeld Karp, Banducci en Bowler (2003) laat inderdaad zien dat tevredenheid met de nationale democratie een even sterk effect op tevredenheid met de EU had als de waardering van Europese instituties. De hypothese die we toetsen is dat wantrouwen tegenover de Nederlandse politiek een sterker effect heeft op een 'nee-stem' in het referendum dan wantrouwen tegenover de Europese politiek.

Verschillen tussen sociale categorieën en verklaringen

Vanuit de economische benadering kan gesteld worden dat verschillende sociale categorieën verschillende kosten en baten van verdergaande Europese integratie ondervinden (Gabel 1988). Verschillende auteurs hebben de hypothese geformuleerd dat vooral hoger opgeleiden en mensen met een hoger inkomen baat hebben bij open grenzen in het kader van de Europese Unie (Ultee 1989; Eichenberg en Dalton 1993). We verwachten dan ook dat deze meer geprivilegieerde groepen vaker 'ja' hebben gestemd in het referendum. Ook de etnische-competitietheorie biedt een economische basis voor deze verwachting, doordat zij stelt dat onder minder geprivilegieerde groepen de ervaren economische dreiging van minderheden sterker zal zijn. Vooral lager opgeleiden en lagere inkomensgroepen moeten concurreren met leden van etnische minderheidsgroepen om schaarse goederen (Gijsberts e.a. 2004; Coenders, Lubbers en Scheepers 2006).

Echter, ook de identiteitsbenadering en de politieke benadering bieden een interpretatie voor de verwachting dat mensen met een hogere opleiding en een hoger inkomen minder vaak 'nee' hebben gestemd in het referendum. De etnische-competitietheorie voorspelt dat lager opgeleiden en lagere inkomensgroepen niet alleen een sterkere economische dreiging ervaren van etnische minderheden, maar tevens een sterkere culturele dreiging. Deze sociale categorieën hebben immers niet alleen meer met etnische minderheden te maken in hun werk, maar ook in hun buurt en in scholen van hun kinderen. Daarnaast heeft eerder onderzoek aangetoond dat lager opgeleiden zich beduidend sterker identificeren met Nederland dan hoger opgeleiden, en patriotischer en chauvinistischer zijn (Coenders 2001). Ten slotte heeft eerder onderzoek naar politieke kennis en politiek vertrouwen laten zien dat lager opgeleiden hier lager op scoren, wat eveneens een verklaring zou kunnen vormen voor de verwachte oververtegenwoordiging van lager opgeleiden onder de 'nee'-stemmers (Inglehart 1970). De drie benaderingen bieden dus een verklaring waarom we verschillen mogen verwachten tussen lager

en hoger opgeleiden en tussen lagere en hogere inkomenscategorieën. We zullen hier onderzoeken welke van deze benaderingen het sterkst de relatie tussen enerzijds opleiding en inkomen en anderzijds het stemgedrag in het referendum verklaart.

Hoewel religie vrijwel nooit wordt opgenomen in onderzoek naar euroscepticisme, zijn er wel empirische aanwijzingen dat kerkelijken in sterkere mate eurosceptisch zijn dan niet-kerkelijken (Lubbers en Scheepers 2007). Het geografische uitslagenpatroon dat in de Nederlandse kranten verscheen na het referendum liet zien dat de 'nee-stem' bijzonder sterk was in de Nederlandse 'Bible Belt', die loopt van Zeeland naar Noord-Overijssel. We verwachten dat de mening over het mogelijke EU-lidmaatschap van Turkije en de houding tegenover moslims in het algemeen kunnen verklaren waarom kerkelijken in sterkere mate tegen de grondwet hebben gestemd. Dit verband kan echter doorkruist worden door een ander te verwachten verband, namelijk dat mensen in het algemeen geneigd zijn de standpunten van de partijen te volgen waar zij zich mee verbonden weten, ongeacht de houdingen die men heeft. Van de christelijke partijen pleitte het CDA voor de Europese grondwet, terwijl de SGP en de ChristenUnie een 'nee-campagne' voerden. We verwachten op grond hiervan dat katholieken vaker voor de grondwet hebben gestemd dan leden van de protestantse kerken.

De gebruikte gegevens

De gebruikte data zijn verzameld in het najaar van 2005 en in het begin van 2006 binnen het programma 'Sociaal culturele ontwikkelingen in Nederland (socon)', een onderzoeksprogramma dat begonnen is in de jaren zeventig (Eisinga e.a. 2006). De uiteindelijk gerealiseerde respons bedraagt 55,7 procent. De module over het referendum en de Europese Unie werd afgenomen in een schriftelijke vragenlijst, die men na het mondelinge deel werd verzocht in te vullen en op te sturen ($n = 1164$). Hoewel we gekeken hebben naar verschillen tussen allochtonen en autochtonen, hebben we besloten ons in de analyse te beperken tot autochtonen. De 120 allochtonen van zowel westerse als niet-westerse herkomst zijn buiten beschouwing gelaten. Dit heeft als reden dat de vragen over etnische dreiging, de houding tegenover moslims en de houding tegenover Nederland alleen aan autochtonen gevraagd zijn. Allochtonen bleken overigens significant vaker niet gestemd te hebben in het referendum. Allochtonen die gestemd hadden weken in hun stemkeuze echter niet af van de autochtonen. Van de resterende 1044 respondenten hebben 816 respondenten in het referendum gestemd. Hoewel de beweegredenen van thuisblijven eveneens interessant zijn, laten we de groep niet-stemmers buiten beschouwing.

Meetinstrumenten

Stemmen in het EU-referendum

Respondenten werd de vraag voorgelegd of ze in het referendum over de Europese grondwet voor of tegen hadden gestemd. In de steekproef geeft 60,6 procent aan tegen de grondwet te hebben gestemd. Dit resultaat ligt dicht bij feitelijke uitslag (61,5 procent).

Sociaal-structurele kenmerken

De sociaal-structurele kenmerken zijn met behulp van de mondelinge vragenlijst vastgesteld. Het opleidingsniveau is gemeten door de respondent te vragen naar het hoogst behaalde opleidingsniveau en loopt in zeven categorieën van 'geen opleiding of lagere school' naar 'wetenschappelijk onderwijs'. Inkomen is gemeten aan de hand van het voorleggen van een kaart met een inkomensschaal. Respondenten konden dan de letter noemen die correspondeert met het huishoudinkomen. De minimale (minder dan 150 euro netto per maand) en maximale (meer dan 8000 euro netto per maand) categorieën zijn nauwelijks gekozen. Derhalve hebben we de antwoorden naar vijf categorieën teruggebracht: (1) minder dan 1500 euro netto per maand; (2) tussen de 1500 en 2000 euro; (3) tussen de 2000 en 3000 euro; (4) tussen de 3000 en 4000 euro en (5) meer dan 4000 euro. Respondenten die geen inkomen hebben willen aangeven, hebben we het gemiddelde toegekend. Bovendien hebben we een variabele 'geen inkomen opgegeven' opgenomen om te bezien of deze laatste groep in hun stemgedrag afweek van de mensen die wel een inkomen hebben opgegeven. Er is een twee-trapsvraag gebruikt om de denominatie van de respondent te bepalen. Ten eerste is gevraagd of men zich als lid beschouwt van een kerk of geloofsgemeenschap. Indien het antwoord hierop 'ja' luidde, werd gevraagd van welke kerk of geloofsgemeenschap. We hebben een onderscheid gemaakt tussen mensen die zich als lid beschouwen van de rooms-katholieke kerk (20,1 procent), van de Protestantse Kerk Nederland (10,0 procent) en van een andere protestantse kerk (10,0 procent). De vier gelovigen van een andere geloofsgemeenschap hebben we buiten de analyses gelaten. Leeftijd en geslacht werden rechtstreeks gevraagd.

Sociaal-politieke houdingen

Voor de sociaal-politieke houdingen geldt sterker dan voor de sociaal-structurele kenmerken dat zij veranderd kunnen zijn door het referendum alsook door andere gebeurtenissen tussen het referendum en de gehouden enquête. Hoewel houdingen over het algemeen als vrij stabiel worden gezien, zullen vooral meningen over politieke kwesties aan verandering onderhevig zijn.

Toch verwachten we dat veel van de metingen vrij stabiel zijn gebleven na het referendum, al was het alleen al om de beperkte aandacht die het onderwerp 'Europa' in de maanden na het referendum nog genereerde. We stellen hier echter dat we relaties kunnen aantonen en kunnen laten zien welke houdingen het sterkst samenhangen met een 'nee-stem' en dat we geen causale relaties kunnen hardmaken.

Ervaren etnische dreiging, de houding tegenover Nederland en de houding tegenover moslims in Nederland zijn meetschalen welke in eerdere afleveringen van de SOCON-enquête zijn opgenomen en door middel van factoranalyses te onderscheiden zijn. Ervaren etnische dreiging is gemeten door middel van zes items,² die een betrouwbare schaal vormen (Cronbachs alpha = 0,85). Om toch een onderscheid te kunnen maken tussen culturele en economische dreiging is het item 'etnische minderheden vormen een dreiging voor de Nederlandse cultuur' als indicator voor culturele dreiging genomen en de items die verwijzen naar het ontslaan van Nederlanders en een verslechterende financiële situatie als economische dreiging. De houding tegenover moslims is gemeten aan de hand van acht stellingen en vormt een sterke schaal (Cronbachs alpha = 0,88).³ Voor de houding tegenover Nederland waren vier items beschikbaar.⁴ De betrouwbaarheid van de schaal is echter onvoldoende. Daarom is besloten alleen het item of men trots is op Nederland op te nemen in de analyses.

Evaluatie van de economische situatie is door middel van zes vragen gemeten. Factoranalyse onderscheidde een factor die de waardering van de 'huidige economische situatie' betrof en een die betrekking had op de 'verwachte toekomstige economische situatie'.⁵ Het oordeel over het Nederlandse parlement is rechtstreeks gevraagd. Respondenten konden een rapportcijfer tussen 0 en 10 geven voor de mate waarin ze vertrouwen hebben in het parlement. Het gemiddelde rapportcijfer ligt op 5,14. Voor de rest van het onderzoek hebben we de meting zo gecodeerd dat een hoge score naar sterk wantrouwen verwijst. Desinteresse in de politiek is eveneens rechtstreeks gevraagd.

We hebben respondenten verschillende items voorgelegd over de Europese Unie. Uit een factoranalyse op deze items blijken er drie onvoldoende gebonden te worden door de getrokken factoren. Deze uitspraken nemen we als losse items mee in de analyse. Het betreft de uitspraken 'De Europese Unie moet meer aandacht besteden aan sociale problemen', 'Turkije mag lid worden van de Europese Unie' en 'Ik ben er trots op om Europeaan te zijn'. Een grote meerderheid wil dat de EU meer aandacht besteedt aan sociale problemen. Slechts 5,6 procent vindt dat niet nodig en nog eens 18 procent neemt een middenpositie. Over de vraag of Turkije lid mag worden van de Unie is men verdeeld. Zevenentwintig procent is het er (helemaal) mee eens; 46,5 procent (helemaal) mee oneens en 26,5 procent neemt een neutrale positie in.

De factoren die getrokken worden verwijzen naar algemeen euroscepticisme en weerstand tegen een Europese superstaat (zie Appendix 1). Weer-

stand tegen een Europese superstaat is onderzocht door middel van twee items: 'Ik zou mijn Nederlandse staatsburgerschap willen inruilen voor een Europees staatsburgerschap' en 'Ik vind dat Europa één land moet worden, zonder grenzen'. De beide items hangen sterk samen en vormen een redelijke schaal (Cronbachs $\alpha = 0,64$). De overige EU-evaluaties die een factor vormen, zijn inhoudelijk sterk verschillend. Deze factor hebben we derhalve 'algemeen euroscepticisme' genoemd. Deze items verwijzen dus niet naar de theoretisch onderscheiden dimensies betreffende identiteit, economie en politiek. Om onze hypothesen te toetsen halen we de items die verwijzen naar 'algemeen euroscepticisme' toch uit elkaar – en volgen we hier dus niet de resultaten van de factoranalyses. Deze afzonderlijke EU-items correleren niet sterker dan 0,40.

Ten slotte hebben we partijvoorkeur opgenomen, uitgesplitst naar regeringspartijen (CDA, VVD en D66), oppositiepartijen met een 'ja-campagne' (PvdA en GroenLinks) en partijen uit het 'nee-kamp' (SP, CU, Groep Wilders, LPF, SGP). Mensen die geen partijvoorkeur aangaven hebben we als een separate categorie opgenomen.

Verschillen tussen sociale categorieën

We presenteren de resultaten in drie modellen (tabel 1). In het eerste model worden de verschillen tussen sociale categorieën in het stemmen tegen de Europese grondwet versus het stemmen voor de Europese grondwet gepresenteerd. In het tweede model worden de algemene houdingen zoals afgeleid van de identiteitsbenadering, de economische benadering en de politieke benadering toegevoegd. In het derde model worden de specifieke EU-evaluaties opgenomen, eveneens verdeeld naar de drie overkoepelende benaderingen. Multicollineariteit vormde in geen van deze modellen een probleem.

Uit het eerste model blijkt dat opleiding een significante negatieve invloed heeft op het stemmen tegen de Europese grondwet, zoals ook uit de bivariate analyses van Van der Kolk en Aarts (2005) was gebleken. Naarmate de opleiding hoger is, is de kans om tegen de Europese grondwet te stemmen kleiner. Dit effect is in overeenstemming met de verwachting. Bovendien is dit het sterkste effect in het eerste model en primair verantwoordelijk voor de Nagelkerke R^2 van 11 procent. In dit eerste model, waar het intercept staat voor de logit voor het gemiddelde op alle variabelen en de referentiecategorieën betreffende de gecategoriseerde data, is geschat dat mensen met een hoge opleiding (+ 2 standaard deviaties (SD)) net niet in meerderheid tegen stemden (40,4 procent), terwijl voor mensen met een lage opleiding (-2SD) is geschat dat 82,8 procent tegen stemde. Gecontroleerd voor opleiding, gaat van inkomen geen zelfstandige invloed uit.

De leeftijd van respondenten doet er wel toe. Hoe ouder men is, des te kleiner is de kans dat men in het referendum tegen de grondwet heeft gestemd. Tussen mannen en vrouwen hebben we geen significant verschil gevonden. Het lidmaatschap van een kerk is daarentegen wel van belang, maar op een andere manier dan men zou verwachten op grond van krantenbeschouwingen na het referendum die wezen op de wijdverspreide 'nee-stem' in de 'Bible Belt'. Rooms-katholieken en leden van de Protestantse Kerk Nederland blijken juist veel minder vaak tegen te hebben gestemd dan mensen die zich niet als lid van een kerk beschouwen. De groep die zich lid beschouwt van een andere protestantse religie heeft wel vaker tegen gestemd (hoewel de afwijking ten opzichte van de respondenten die zich niet als lid beschouwen van een kerk net niet significant is, wat te wijten kan zijn aan het relatief kleine aantal respondenten). Dit komt overeen met het geografische uitslagenpatroon dat in de dagbladen werd afgedrukt; in gemeenten met veel strenge protestanten die geen deel uitmaken van de Protestantse kerk Nederland – voor een groot deel gelegen in de 'Bible Belt' – stemde men vaker tegen de grondwet. In de andere plattelandsgemeenten – vooral in Brabant, de Achterhoek en Twente – stemde men daarentegen duidelijk minder vaak tegen de grondwet dan gemiddeld.

Houdingen en stemgedrag

In model 2 voegen we de algemene houdingen toe zoals afgeleid van de identiteitsbenadering (trots op Nederland, ervaren culturele etnische dreiging en negatieve houding tegenover moslims), de economische benadering (waardering van de huidige en toekomstige economische situatie en ervaren economische etnische dreiging) en de politieke benadering (politieke desinteresse en wantrouwen tegenover het Nederlandse parlement).

De drie attitudes afgeleid van de identiteitsbenadering hebben een significante invloed op het stemmen in het referendum. Zij die meer trots zijn op Nederland stemden vaker tegen de Europese grondwet ($B = 0,18$). Ook de Nederlanders die in hogere mate een culturele dreiging van etnische minderheden ervaren, stemden vaker 'nee' ($B = 0,26$). Nog sterker is de invloed van een negatieve houding tegenover moslims ($B = 0,36$).

Opvallend is het sterke effect van wantrouwen tegenover de Haagse politiek ($B = 0,93$). Hoe sterker men het Nederlandse parlement wantrouwt, des te groter is de kans dat men tegen de Europese grondwet heeft gestemd. Politieke desinteresse blijkt los daarvan geen invloed te hebben. Iets dergelijks geldt voor de economische verklaring. Gecontroleerd voor de attitudes afgeleid van de identiteits- en de politieke benadering, is er geen invloed van de gepercipieerde huidige en toekomstige economische situatie en van een ervaren economische etnische dreiging op de kans om tegen de Europese grondwet te stemmen.

Tabel 1 Logistische regressie van stemmen tegen de Europese grondwet in het referendum versus het stemmen voor de Europese grondwet (n = 787)

	Model 1			Model 2			Model 3		
	B	s.e.	eB	B	s.e.	eB	B	s.e.	eB
Intercept	0,59			0,57			0,65		
Opleiding	0,49**	0,09	0,61	-0,16	0,11	0,86	-0,02	0,13	0,98
Inkomen	-0,12	0,08	0,89	-0,05	0,10	0,96	-0,04	0,12	0,96
Inkomen onbekend	0,33	0,26	1,38	0,35	0,28	1,43	0,26	0,33	1,30
Leeftijd	-0,29**	0,08	0,75	-0,38**	0,10	0,68	-0,34**	0,12	0,71
Geslacht									
• man	-0,15	0,16	0,87	-0,06	0,18	0,94	0,00	0,21	1,00
• vrouw (ref)									
Denominatie									
• geen (ref)									
• rooms-katholiek	-0,46*	0,20	0,63	-0,26	0,23	0,77	-0,22	0,27	0,80
• protestantse kerk NL	-0,41~	0,25	0,66	0,03	0,28	1,03	-0,39	0,35	0,68
• anders protestants	0,26	0,28	1,29	0,53~	0,31	1,70	0,20	0,37	1,22
Identiteit attitudes									
Positieve houding t.o.v. NL				0,18~	0,10	1,20	0,23~	0,12	1,26
Ervaren culturele etnische dreiging				0,26*	0,12	1,29	-0,05	0,14	0,95
Negatieve houding t.o.v. moslims				,36**	0,12	1,43	0,15	0,14	1,16
EU is een culturele dreiging							0,67**	0,14	1,96
Tegen EU superstaat							0,24*	0,11	1,27
Turkije moet geen EU lid worden							0,41**	0,12	1,51
Trots om Europeaan te zijn							0,19	0,13	1,21

	Model 1			Model 2			Model 2		
	B	s.e.	eB	B	s.e.	eB	B	s.e.	eB
<i>Economische attituden</i>									
Negatieve toekomstige economie				0,17	0,11	1,19	0,08	0,12	1,08
Negatieve huidige economie				0,05	0,11	1,05	0,07	0,13	1,07
Ervaren economische etnische dreiging				0,05	0,13	1,05	0,08	0,15	1,08
NL profiteert niet van lidmaatschap							0,35**	0,12	1,42
EU moet meer sociaal worden							0,02	0,11	1,02
EU verspilt veel geld							0,08	0,12	1,08
Politieke attituden									
Wantrouwen NL parlement				0,93**	0,12	2,53	0,63**	0,15	1,88
Wantrouwen EU parlement							0,60**	0,16	1,82
Politieke desinteresse				0,04	0,10	1,04	0,21~	0,12	1,24
Partij voorkeur									
• regeringspartij (ref)									
• oppositie met 'ja' campagne							-0,03	0,26	0,97
• partij met 'nee' campagne							0,88**	0,33	2,41
• geen partijvoorkeur							0,14	0,36	1,15
-2 Log Likelihood	945,09			794,91			620,00		
Chi-kwadraat verandering	64,20**			147,36**			174,91**		
Nagelkerke R2	0,11			0,33			0,55		

** p < 0.01; * p < 0.05; ~ p < 0.10

B = effectparameter; s.e. = standaardfout; eB = odds.

Bron: socon 2005 (N = 787).

De invloed van EU-evaluaties

In het derde model zijn de specifieke EU-evaluaties toegevoegd. Van de effecten van de algemene attituden uit het tweede model blijft dan alleen dat van wantrouwen tegenover het Nederlandse parlement overeind ($B = 0,63$). Hieruit zou men kunnen afleiden dat de kiezers in sterkere mate hun stem hebben laten leiden door hun oordeel over specifiek aan de EU gerelateerde onderwerpen dan door meer algemene houdingen, al moet daarbij bedacht worden dat deze EU-evaluaties deels beïnvloed zullen zijn door de algemene houdingen.

In dit verband kan ook verwezen worden naar de 'second-order election' verklaring, die de prioriteit legt bij oordelen over de nationale politiek. De gevonden invloed van wantrouwen tegenover de Nederlandse politiek vormt hier een gedeeltelijke bevestiging van. Deze invloed is net zo sterk als de invloed van wantrouwen tegenover het Europees Parlement ($B = 0,60$).

Van de EU-evaluaties gerelateerd aan de identiteitsbenadering is alleen de trots om Europeaan te zijn niet significant. Ten eerste vinden we dat naarmate men een sterkere culturele dreiging ervaart van de EU, men vaker tegen de Europese grondwet heeft gestemd. In dit model is het effect hiervan het grootst ($B = 0,67$). Ten tweede zien we dat weerstand tegen een Europese superstaat (waar de SP regelmatig naar verwijst) eveneens heeft bijgedragen aan het 'nee-stemmen'. Ten derde is er een zelfstandige invloed van de weerstand tegen het EU-lidmaatschap van Turkije. De Nederlanders die daar in sterkere mate tegen zijn, stemden ook vaker tegen de Europese grondwet.

Er is geen invloed van het idee dat de Europese Unie te veel geld verspilt. Wel zien we dat respondenten die menen dat Nederland weinig profijt heeft van de Unie vaker tegen hebben gestemd. Onduidelijk is in hoeverre men hierbij aan economisch profijt dacht. Het breed gedragen idee dat de EU een socialer beleid moet voeren draagt niet bij aan de verklaring van het tegen stemmen: mensen die vinden dat de EU meer aandacht moet besteden aan sociale problemen stemden net zo vaak tegen de grondwet als mensen die dat niet vinden.

De invloed van een voorkeur voor een partij uit het 'ja'- of 'nee-kamp' is sterk. Er is echter geen zogenaamd 'regeringseffect'. Kiezers voor een partij uit de oppositie met een 'ja' campagne wijken niet af van de kiezers van de regeringspartijen. Mensen die stemmen op een partij die bij het referendum een 'nee'-campagne heeft gevoerd hebben inderdaad een grotere kans om tegen te hebben gestemd, ongeacht hun attituden en EU-evaluaties. Deels kan dit het effect zijn van een veranderde partijvoorkeur na het referendum. Van der Kolk en Aarts (2005) laten echter zien dat de *turnover* van mensen die het oneens waren met de partij waar ze voor het referendum op stemden niet heel groot is. Wanneer de kwestie van de Europese grondwet sterk van invloed zou zijn geweest op de stemvoorkeuren, zou dat eveneens hebben moeten betekenen dat door het referendum de partijen die tegen de grondwet

waren sterk zouden winnen. Dat effect trad wel op in de peilingen rond het referendum, maar is daarna al snel verdwenen; het was vooral de PvdA (met een 'ja-campagne') die tot april 2006 torenhoog in de peiling stond.

Interpretatie van de invloed van opleiding en denominatie

De sterke invloed van opleiding in het eerste model ($B = -0,49$) van Tabel 1 is in het tweede en derde model vrijwel geheel verklaard. Door gebruik van de zogenaamde Sobel-toets (Preacher en Hayes 2005) kunnen we met behulp van meerdere mediators de indirecte effecten schatten (gecontroleerd voor de overige covariaten). De bevindingen laten zien dat zowel de attitudes van de politieke benadering als die van de identiteitsbenadering het effect van opleiding intermediairen. Het grootste deel verloopt via de perceptie dat de EU een bedreiging vormt voor de nationale cultuur. Vervolgens zijn de indirecte paden van wantrouwen tegen Den Haag en Brussel het grootst. Een kleinere bijdrage heeft de mening dat Nederland weinig profijt heeft van de EU, de weerstand tegen het Turkse lidmaatschap en het stemmen op de partij met een 'nee-campagne'.

Dit laatste aspect is doorslaggevend voor de interpretatie voor de verschillen tussen de denominaties, zo wijzen ook de Sobel-toetsen uit. Katholieken en leden van de Protestantse Kerk Nederland (PKN) blijken vooral op het CDA te stemmen, en hebben in samenhang daarmee minder vaak tegengestemd. Van de katholieken en leden van de PKN is 75 procent aanhanger van een partij uit het 'ja-kamp'. Voor de niet-gelovigen ligt dit percentage op 62 procent en voor mensen die zich lid beschouwen van een ander protestants kerkgenootschap op 31 procent. Andere protestanten dan leden van de PKN hebben dan ook juist vaker tegengestemd. Dat houdt verband met hun voorkeur voor de ChristenUnie en de SGP, maar ook met hun afwijzing van een EU-lidmaatschap van Turkije. Omdat deze protestanten een relatief sterk vertrouwen hebben in het Nederlandse parlement, is hun kans op een 'neestem' nog enigszins getemperd.

Conclusies en discussie

We kunnen concluderen dat de gepercipieerde bedreiging van de Nederlandse cultuur door de Europese Unie de belangrijkste verklaring biedt voor de 'nee-stem' in het referendum over het verdrag tot vaststelling van een grondwet voor Europa. Het belang van deze EU-evaluatie werd afgeleid van de identiteitsbenadering, waarmee is getoond dat deze benadering naast de politieke verklaringen een belangrijke interpretatie geeft voor de tegenstem, sterker dan economische verklaringen. De ervaren culturele dreiging van de

EU is sterk gerelateerd aan de ervaren culturele dreiging van etnische minderheden. Verder onderzoek zal duidelijk moeten maken welke onderdelen van de Nederlandse cultuur dit betreft. Wil men meer *goodwill* bereiken onder de Nederlandse bevolking voor Europa, dan zal men duidelijk moeten maken dat men en hoe men de Nederlandse eigenheid waarborgt. Een moeilijkheid voor de Nederlandse politiek hierbij is, dat mensen die in sterkere mate een dreiging van etnische minderheden of een culturele dreiging van de EU ervaren, ook Den Haag en Brussel in sterkere mate wantrouwen. Een dergelijk probleem werd eerder ook al opgemerkt in onderzoek naar het maatschappelijke draagvlak voor sociale integratie (Coenders, Lubbers en Scheepers 2004).

Wantrouwen tegenover zowel het Nederlandse als het Europese parlement blijkt in aanzienlijke mate te hebben bijgedragen tot de kans op een 'nee-stem'. Hiermee wordt ondersteund dat ook nationale aspecten een rol spelen in het stemmen over Europese kwesties, overeenkomstig het idee van 'second-order elections'.

De analyses van het stemmen in het referendum werpen ook licht op de vraag of het algemene attitudes dan wel specifieke EU-evaluaties zijn die de 'neestem' verklaren. Alhoewel de algemene houdingen de specifieke EU-evaluaties zullen beïnvloeden, blijkt dat het stemmen beter verklaard wordt door de specifieke EU-evaluaties. Weerstand tegen het Turkse lidmaatschap en het idee dat Nederland niet profiteert van het lidmaatschap zijn dergelijke specifieke evaluaties.

De resultaten laten ook zien dat politieke partijen invloed hebben. Ongeacht de EU-evaluaties en meer algemene houdingen, vergroot de keuze voor een partij uit het 'nee'-kamp de kans om tegen de Europese grondwet te stemmen. Hiermee konden we ook de verschillen tussen denominaties verklaren. Katholieken en de leden van de Protestantse Kerk Nederland stemden veel vaker voor het CDA, en volgden relatief vaak het standpunt dat uitgedragen werd door deze partij, een ja. Andere protestanten stemden veel vaker CV of SGP en stemden eveneens vaker overeenkomstig de boodschap van deze partijen een nee.

Een aantal geopperde verklaringen bleek geen rol te spelen in het voor of tegen stemmen. Het paradepaardje van links, dat de EU 'niet sociaal genoeg is', en dat breed gedragen wordt onder de Nederlandse bevolking, bleek geen invloed te hebben. Net zoals dit argument niet verhinderde dat het linkse kamp over de grondwet verdeeld was (SP tegen en GroenLinks en PvdA voor), resulteerde het niet in sterkere mate tot een 'ja' of 'nee' onder de Nederlandse bevolking. Ten slotte bleek dat er geen afzonderlijke invloed is van het idee dat de EU veel geld verspilt. Dit laatste oordeel bleek sterk samen te hangen met andere EU-evaluaties. Ook al hebben we afzonderlijke effecten geschat van deze EU-evaluaties, uit factoranalyse kwam naar voren dat het hier één dimensie betreft van algemeen euroscepticisme. Het lijkt raadzaam om in toekomst

stige surveys van elke benadering (identiteit, economie, politiek) meerdere items op te nemen die betrekking hebben aspecten van de EU.

Naarmate men hoger opgeleid is, is de kans kleiner dat men tegen de grondwet heeft gestemd. Deels is dit te verklaren doordat hoger opgeleiden minder dreiging ervaren van de EU en deels omdat ze minder wantrouwen tegen Den Haag en Brussel hebben. Verder bleek dat ouderen minder vaak tegen de Europese grondwet hebben gestemd. Dit effect wordt nauwelijks verklaard door de verschillende gemeten houdingen in dit onderzoek. We denken dat ouderen in sterkere mate gesocialiseerd zijn in de gedachte die een van de belangrijke oorspronkelijke redenen voor Europese integratie vormde: het voorkomen van oorlog in Europa. Het is daarom te verwachten dat leeftijd hier staat voor een cohorteffect.

Het feit dat een ruime meerderheid van de Nederlandse kiezers tegen de Europese grondwet stemde en dat de 'nee-stem' sterk verbonden blijkt met een ervaren bedreiging van de Nederlandse cultuur door de EU, lijkt een breed-verbrede onzekerheid omtrent de Nederlandse identiteit te weerspiegelen. De vraag wat die identiteit inhoudt, is de laatste jaren veelvuldig gesteld. In toekomstig onderzoek is het interessant om veranderingen in de houdingen van Nederlanders tegenover Europa hieraan te relateren. Bovendien moet een antwoord worden gezocht op de vraag welke aspecten van de nationale cultuur men bedreigd ziet. Gaat het om specifieke Nederlandse eigenaardigheden – en zo ja, welke –, of gaat het om de meer algemene verbondenheid met de staat Nederland en de angst om dat anker te verliezen?

Noten

1 De auteur wil de redactie van Sociologie en de twee anonieme referenten bedanken voor het commentaar op eerdere versies van deze bijdrage. In het bijzonder gaat dank uit naar Peter Mascini en Nico Wilterdink voor zowel de constructieve kritieken alsook voor hun grondige redactionele bijdrage.

2 (1) 'Ik maak me er wel eens zorgen over dat mijn woonomgeving erop achteruit gaat door de komst van etnische minderheden'; (2) 'Etnische minderheden komen bij het toewijzen van huizen eerder aan de beurt dan Nederlanders'; (3) 'Het komt nog eens zo ver dat Nederlanders ontslagen worden om etnische minderheden aan te nemen'; (4) 'De komst van etnische minderheden naar Nederland is een bedreiging voor onze eigen cultuur'; (5) 'Onderwijs aan kinderen van etnische minderheden gaat ten koste van Nederlandse kinderen'; (6) 'Ik ben wel eens bang dat mijn financiële vooruitzichten zullen verslechteren door de aanwezigheid van etnische minderheden'

3 (1) 'Islamitische vrouwen die een hoofddoek dragen, passen zich niet aan onze samenleving aan'; (2) 'Moslims voeden hun kinderen op een autoritaire manier op'; (3) 'Moslim mannen overheersen hun vrouwen'; (4) 'Moslims sluiten zich af van de Nederlandse samenleving'; (5) 'Moslims zijn gevaarlijk fanatiek'; (6) 'Moslims grijpen gemakkelijk naar geweld om hun problemen op te lossen'; (7) 'Moslims misbruiken hun godsdienst voor politieke doeleinden' en (8) 'De meeste Moslims hebben geen respect voor homoseksuelen'

4 (1) 'Ik ben er trots op een Nederlander te zijn'; (2) 'Wij Nederlanders zijn altijd bereid om de handen uit de mouwen te steken'; (3) 'In het algemeen gesproken is Nederland een beter land dan de meeste andere landen'; (4) 'Iedere Nederlander dient de nodige eerbied in acht te nemen tegenover onze nationale symbolen, zoals de vlag en het volkslied'.

5 De huidige economische situatie: (1) Ik heb moeite om noodzakelijke producten te kopen; (2) Soms kan ik niet slapen vanwege de financiële zorgen; (3) Ik ben erg ontevreden over mijn huidige inkomen. De toekomstige economische situatie: (1) De komende jaren zal ik me minder kunnen veroorloven; (2) Ik maak me zorgen over slechtere economische vooruitzichten; (3) De komende jaren zal ik mijn levensstijl moeten aanpassen.

Literatuur

- Aarts, K. en H. van der Kolk (2005) *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Achterberg, P. en D. Houtman (2006) Why do so many people vote 'unnaturally'? A cultural explanation for voting behaviour. *European Journal of Political Research* 45 (1) 75-92.
- Anderson, C.J. (1998) When in doubt use proxies. Attitudes toward domestic politics and support for European integration. *Comparative Political Studies* 31 (5) 569-601.
- Anderson, C.J. en M.S. Reichert (1996) Economic benefits and support for membership in the E.U.: A cross-national analysis. *Journal of Public Politics* 15 (3) 231-249.
- Carey, S. (2002) Undivided loyalties: Is national identity an obstacle to European integration? *European Union Politics* 3 (4) 387-413.
- Christin, T. en A. Trechsel (2002) Joining the EU? Explaining public opinion in Switzerland. *European Union Politics* 3 (4) 415-443.
- Coenders, M. (2001) *Nationalistic attitudes and ethnic exclusionism in a comparative perspective. An empirical study of attitudes toward the country and ethnic immigrants in 22 countries*. Nijmegen: KUN.
- Coenders, M., M. Lubbers en P. Scheepers (2006) 'Het tolerante land' in historisch en landenvergelijkend perspectief. In: F. Van Tubergen en I. Maas (red.) *Allochtonen in Nederland in internationaal perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 89-110.
- Coenders, M., M. Lubbers en P. Scheepers (2004) Maatschappelijk draagvlak voor sociale integratie. In: CPB, SCP en CBS (red.) *Bestemming Europa, Europese Verkenningen* 2. Den Haag: BuZA, 74-85.
- Deflem, M. en F.C. Pampel (1996) The myth of postnational identity: popular support for European unification. *Social Forces* 75 (1) 119-43.
- De Master, S. en M.K. Le Roy (2000) Xenophobia and the European Union. *Comparative Politics* 32 (4) 419-36.
- De Vreese, C. (2006) Euro-prof – Kersverse hoogleraar politieke communicatie Claes de Vreese over het referendum voor de Europese grondwet. 'De campagne was te kort, te laat en te ongecoördineerd'. *Communicatie: tijdschrift over communicatiemanagement, PR en voorlichting* 12 (2) 38-44.
- De Vreese, C. en H.G. Boomgaarden (2005) Projecting EU referendums. Fear of immigration and support for European integration. *European Union Politics* 6 (1) 59-82.
- De Vreese, C. en H.G. Boomgaarden (2006) Media effects on public opinion about the enlargement of the European Union. *Journal of Common Market Studies* 44 (2) 419-36.
- Diez Medrano, J. (2003) *Framing Europe. Attitudes to European integration in Germany, Spain and the United Kingdom*. Princeton (NJ): Princeton University Press.

- Duchesne, S. en A.P. Frogner (1995) Is there a European identity?. In: O. Niedermayer en R. Sinnott (red.) *Public Opinion and International Governance, volume 11*. Oxford: Oxford University Press, 193-226.
- Eichenberg, R. en R.J. Dalton (1993) Europeans and the European Community: The dynamics of public support for European integration. *International Organization* 47 (4) 507-34.
- Eisinga, R., N.D. de Graaf, A. Need en P. Scheepers (2006). Sociaal Culturele Ontwikkelingen in Nederland 2005 [dataset]. Nijmegen: RU.
- Ehin, P. (2001) Determinants of public support for EU membership: data from the Baltic countries. *European Journal of Political Research* 40 31-56.
- Franklin, M. (2002) Learning from the Danish case: a comment on Palle Svensson's critique on the Franklin thesis. *European Journal of Political Research* 54 (6) 751-757.
- Franklin, M., M. Marsh en L. McLaren (1994) Uncorking the bottle: Popular opposition to European unification in the wake of Maastricht. *Journal of Common Market Studies* 32 (4) 455-72.
- Gabel, M.J. (1998) Public support for European Integration: an empirical test of five theories. *The Journal of Politics* 60 (2) 333-54.
- Garry, J., M. Marsh en R. Sinnott (2005) 'Second-order' versus 'Issue voting' effects in EU referendums. *European Union Politics* 6 (2) 201-21.
- Gijsberts, M., L. Hagendoorn en P. Scheepers (2004) *Nationalism and exclusion of migrants. Cross-national comparisons*. Aldershot: Ashgate.
- GroenLinks online (2006) *Standpunt Europese grondwet*. URL (geraadpleegd december 2006) <http://www.groenlinks.nl>.
- Hobolt, S.B. (2006) How parties affect vote choice in European integration referendums. *Party Politics* 12 (5) 623-47.
- Hooghe, L. en G. Marks (2005) Calculation, community and cues. Public Opinion on European integration. *European Union Politics* 6 (4) 419-443.
- Hug, S. en P. Sciarini (2000) Referendums on European integration. Do institutions matter in voter's decision? *Comparative Political Studies* 33 (1) 3-36.
- Inglehart, R. (1970) Cognitive mobilization and European identity. *Comparative Politics* 3 (1) 45-70.
- Karp, J., S.A. Banducci en S. Bowler (2003) To know it is to love it? Satisfaction with democracy in the European Union. *Comparative Political Studies* 36 (3) 271-92.
- Lubbers, M. en A. Güveli (2007) Voting LPP: stratification and the varying importance of attitudes. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 17 (1) 21-48.
- Lubbers, M. en P. Scheepers (2007). Explanations of political euro-scepticism at the individual, regional and national levels. Te verschijnen in *European Societies*.
- Lucardie, P. (2005) De campagne: David tegen Goliath? In: K. Aarts en H. van der Kolk (red.) *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 104-122.
- Luedtke, A. (2005). European integration, public opinion and immigration policy. *European Union Politics* 6 (1) 83-112.
- McLaren, L.M. (2006) *Identity, interests and attitudes to European integration*. Houndmills: Palgrave MacMillan.
- McLaren, L.M. (2002) Public support for the European Union: Cost/benefit analysis or perceived cultural threat? *Journal of Politics* 64 551-66.
- McLaren, L.M. (2001) Immigration and the new politics of inclusion and exclusion in the European Union: The effect of elites and the EU on individual-level opinions regarding European and non-European immigrants, *European Journal of Political Research* 39 (1) 81-108.

- Preacher, K., en A.F. Hayes (2005) *SPSS Macro for estimating and comparing indirect effects in multiple mediator models*. URL (geraadpleegd January 2007) http://www.comm.ohio-state.edu/ahayes/spss_procent2oprograms/indirect.htm.
- PvdA (Partij van de Arbeid) online (2006) *Standpunt Europa*. URL (geraadpleegd december 2006) <http://www.pvda.nl>.
- PVV (Partij Voor de Vrijheid) online (2006) *Onafhankelijkheidsverklaring – een boodschap van hoop en optimisme*. URL (geraadpleegd december 2006) <http://www.pvv.nl/>.
- Sniderman, P., L. Hagendoorn en M. Prior (2004) Predisposing factors and situational triggers: exclusionary reactions to immigrants minorities. *American Political Science Review* 98 (1) 35-49.
- SP (Socialistische Partij) online (2006) *Standpunt Europese grondwet en Europese Unie*. URL (geraadpleegd december 2006) <http://www.sp.nl>.
- Svensson, P. (2002) Five Danish referendums on the European community and Union: A critical test of the Franklin thesis. *European Journal of Political Research* 41 (6) 733-50.
- Tajfel, H. en J. Turner (1979) An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In W. Austin en S. Worchel (red.) *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterrey: Brooks/Cole, 33-47.
- Van der Kolk, H. en K. Aarts (2005) Opkomst en Uitslag. In: K. Aarts en H. Van der Kolk (red.) *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 183-206.
- Wessel, R.A. (2005) Een grondwet voor Europa. In: Aarts, K. en H. Van der Kolk (red) *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 19-43.
- Ultee, W.C. (1989) *Economische eenwording, groter wordende sociale afstanden en cohesie in de Europese Gemeenschap sinds 1957 en na 1992*. Nijmegen: ITS.

Appendix 1 Resultaten van factoranalyse op de EU-evaluaties

	<i>F</i> ₁	<i>F</i> ₂	<i>H</i> ₂
De EU is een bedreiging voor de Nederlandse cultuur	0,59		0,37
Ik ben trots om Europeaan te zijn	0,31		0,11
Ik zou mijn Nederlandse paspoort willen inruilen voor een Europees paspoort	0,15	0,54	0,39
Europa zou één land moeten worden zonder grenzen		0,72	0,57
Turkije mag geen lid worden van de Europese Unie	0,21	0,26	0,16
Nederland heeft geen voordeel van zijn lidmaatschap van de Europese Unie	0,57		0,38
De Europese Unie verspilt veel geld	0,55		0,28
Wantrouwen in het Europees Parlement	0,77		0,56
De Europese Unie moet meer aandacht besteden aan sociale problemen		-0,14	0,02

Alleen factorladingen > |.10| zijn weergegeven.

F = factorladingen uit patroonmatrix; H² = communaliteit.

Alle items zijn zo gecodeerd dat hogere scores een sterke mate van euroscepticisme betekenen.

Bron: SOCON 2005 (N = 787).